

kullanılmasıdır (s. 92, 93, 96, 102, 103, 169). Ama bu eksiklikler eserin bütünlüğü açısından bakıldığında ciddi bir sorun olarak gözükmemektedir.

Kitapta dikkati çeken önemli hususlardan biri, din-toplum ilişkilerinin karşılıklılığı esasından hareket edilmesidir. Bu, din-toplumsal değişim ilişkilerinin anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. Yazar bu konuda eserin başından sonuna kadar bir bütünlük içinde hareket etmeyi başarmıştır. Bu da din-toplum ilişkilerinin bilimsel bir çerçevede ve sistematik olarak işlendiğinin bir göstergesidir. Bu açıdan da çalışma önem taşımaktadır.

Çalışmanın bir başka boyutu, zaman zaman klasik sosyologların din yaklaşımlarının ve din-toplum ilişkileriyle ilgili görüşlerini eleştirel olarak değerlendirmesidir. Gerçekten de kitapta, özellikle sayfa 81-86, 176-177 ve 195-196'da bazı sosyologların görüşlerine eleştirel olarak yaklaşılması ve bazı hususların vurgulanarak belirtilmesi önem taşımaktadır. Bu bağlamda bir başka husus, kitabın İslâm ile ilgili bazı önyargılı yaklaşımlara kısmen de olsa eleştiri getirmesidir.

Konuyu teorik çerçevede müstakil olarak inceleyen bu çalışma, her hâlükârda toplumsal değişme ve din ilişkilerini yerli ve yabancı kaynaklara yeterince referansta bulunarak geniş ve zengin bir perspektiften ele almaktadır. Dolayısıyla çalışma, toplumsal değişme ve din ilişkilerinin teorik düzeyde anlaşılması ve bu konuda sağlıklı bir kanaate ulaşılması açısından büyük anlam ve önem taşımaktadır. Ayrıca "Kur'an'da Toplumsal Değişim" konusunu da işlemiş olması, bir anlamda toplumsal değişme ve din ilişkilerinin Kur'ân-ı Kerîm bağlamında ne anlam ifade ettiğini de göstermiş olmaktadır. O nedenle kitap, toplumsal değişme ve din ilişkileri açısından hem din sosyolojisi alanına hem de kültür hayatımıza bir açılım ve zenginlik kazandırmaktadır.

Ali Akdoğan

Sorun Çağının Anatomisi -Çağımızın Felsefeye Teşrihi-

Şaban Teoman Duralı

Derleyen ve Yayına Hazırlayan: Mehmet Sabri Genç

İstanbul: Şule Yayınları, 2009. 181 sayfa.

Daha çok biyoloji felsefesi ve felsefe-bilim alanındaki çalışmalarıyla tanınan Prof. Dr. Şaban Teoman Duralı, *Sorun Çağının Anatomisi*'nde çağın getirdiği sorunları felsefî bakış açısıyla tartışmaktadır. Bu çalışma, eseri

derleyen ve yayıma hazırlayan Mehmet Sabri Genç'in, Duralı ile yaptığı iki mülakatın devamında özellikle moderniteyle gelen felsefe-bilime ilişkin kaygı verici gelişmelere dair belli bir fikrî sıradüzen gözetilerek kaleme alınmış yazılardan müteşekkildir. Eserde felsefe-dil-düşünce ilişkisi, 1600'lerden sonra Batı Avrupa'da gelişen sermayecilik ideolojisinin etkisiyle düşünce dünyamızda ve yaşam biçimimizdeki değişimler ana tema olarak işlenmektedir. Aristoteles'ten itibaren "canlı" üzerine inşa edilen bilimsel düşüncenin yerini Galilei (1564-1642) ve Descartes (1596-1650) sonrası "canlı olmayan" (inorganik) varlıklar üzerine kurulan bilim anlayışının almasının getirdiği sıkıntılar ortaya konulmakta, biyolojideki gelişmelere paralel olarak insan "ben"inin direnç kaynaklarının yıkıma uğraması, ahlâk problemi ve küreselleşmenin getirdiği tektipleştirme faaliyetlerine dair özgün fikirler ortaya konulmaktadır.

Kitap, "Sözbaşı" ve "Sözsonu" ile birlikte toplam on bir bölümden oluşmaktadır. Her bir bölüm konuyla ilgili farklı bir meseleyi teşrih ediyor olsa da, bir sonraki bölüm bir önceki bölümle fikrî bir bağlantı ve bütünlük sunacak şekildedir. Duralı ile yapılan iki mülakat ve devamındaki yazılarda takip edilen metot, öncelikle bahis konusu meselenin tespiti ve felsefeye "efradını cami, ağyarını mani" olacak şekilde vuzuha kavuşturulması; dikkat çekici hususların tahlili ve tenkidi ile konuya dair teklifler sunulması şekildedir. Her düşünür, içinde yetiştiği kültürün çocuğu olması hasebiyle, Duralı'nın sunduğu çözüm önerilerinin bu topraklara has duruş sergileyen ve sorumluluk bilincini taşıyan bir düşünür-bilim adamına özgü olması, önemsenmesi gereken bir husustur. Diğer eserlerinde olduğu gibi bu çalışmada da Duralı'nın kendine özgü üslûbunu kaydetmek yerinde olur.

Eserde dil ve düşünce, üzerinde en çok durularak bir toplumda felsefî düşünce seviyesine erişebilmek için incelenmiş, gelişmiş bir dilin gerekliliğinin altı çizilmektedir. Çünkü tasavvur ve hayal gücünün genişliği dil ile irtibatlıdır. Bu da bir milletin inişli çıkışlı hayat tecrübesinin dile ve yazıya yansımısıyla kendini gösterir. Ancak bu aşamadan sonra felsefî düşünce bir sistem olarak vücuda gelebilir. "Felsefecinin düşünmesi dille olur" diyen Duralı'nın dikkat çektiği hususlardan biri, dil bozulunca mantıklı düşünmenin de bozulmaya uğradığı ve düşüncenin yerini duyguların istila ettiği gerçeğidir. Descartes'ın işaret ettiği gibi, kavramların açık seçik olması şarttır. Yetişen nesle, dil zevkini ailenin ve okulun vermesi gerektiğine değinen Duralı, bunun için geçmişte yaşanan tecrübelerle değinerek, özetle şöyle bir durum tesbiti yapar: Milletimiz 19. yüzyılın sonlarına doğru yaşadığı inişli çıkışlı hayatının mahsulü olarak kendine özgü bir felsefî duyuş ve düşünüş

yapabilecek seviyeye gelmişti. Ne var ki, yazının değiştirilmiş olması bu imkânı ortadan kaldırmıştır. Çünkü yazıyla birlikte dil de gitmiştir. Günümüz neslinin Fuzûlî'yi, Ahmed Yesevî'yi anlamıyor oluşu (s. 18-19) ve bizde ciddi bir yabancı dil eğitiminin verilemiyor oluşu sözü edilen hadiseye vabestedir. Bize özgü bir şiirin artık dillendirilemiyor, çığır açan ve gelenek oluşturan bir felsefî duyuş ve düşünüşün yapılamıyor oluşu da bununla ilgilidir. Bizler ancak Türk felsefe geleneğini inşa ettiğimizde kendi sorunlarımızı konuşabilir olacağız. Bunun için de okullarımızda düşünceyi aramayı ve tenkit zihniyetini geliştirmeyi esas alan bir eğitim sistemi elzendir. Duralı, dilde kalıncılığın başlı başına mühim bir konu iken, bizde dile ideolojik yaklaşanların Türkçeyi bozmuş olduğunu ve dilimizin Batı'dan gelen kelimelerin istilasına uğradığını özellikle vurgular. (s. 47-48). Bu açıdan bir kültürün olgunluk ve özgünlüğünü yansıtan dil, ancak kavramlarla iş görebilen felsefenin canı malı konumundadır. Şu hâlde hiç kimsenin kavramları değiştirme hakkı olmamalıdır. Bu bölümde Duralı'nın başlı başına bir dil felsefesi yapmak yerine, bizdeki dil-düşünce bağlantısı konusunda bir durum değerlendirmesi yaptığını ifade etmek gerekir.

“Teşrih Masasındaki Çağımız” başlığını taşıyan bölümde incelenen husus, 1700'lerde Batı Avrupa'da düşünce tarihinde ilk defa, kültürün temelinde yer alan dinin dışlanıp onun yerine felsefenin kaim kılınması meselesinin ortaya çıkmış olmasıdır. Bu da ancak her şeyi kâr üzerine inşa eden sermayecilik ideolojisiyle kendini göstermiş bir olgudur. Bu ideolojinin getirdiği “Bırakınız yapınlar” anlayışı daha önce var olan ödev bilincine darbe vurmuş, din ve bilimsel düşünceyi bir kenara atmıştır. Sürekli kâr elde edimi için ortaya çıkan bu düşünce sömürgeyi, emperyalizmi ve sanayi sermayeciliğini oluşturmuş; mânadan soyutladığı insanı itiraz etmeden iş gören bir şekle büründürmeyi esas almıştır. Bu açıdan monokültüre gidişi ve insanların tektipleştirilmesini sömürge amacına yönelik olarak görmek mümkündür. Sermayecilik ideolojisine göre insanın ve doğanın sömürülmesinin kaçınılmaz olduğuna işaret eden Duralı, söz konusu ideolojinin temsilcilerinin doğaya saygılı olması ve onu korumaya yönelik tavırlarını kendi içinde bir çelişki olarak görmektedir. Çünkü kazanç tutkusunun ideolojisi olan sermayecilik, insanların duyuş ve düşünüşünün seyrini değiştirmiştir. Bundan dolayı yaşam biçimi, insanı doğadan ve Tanrı'dan uzaklaştırmış ve böylece insanın bir yüce varlığa ve bir doğaya özgü aidiyet duygusu ve hesap verme bilinci dumura uğratılmıştır. Bu açıdan bakılırsa, kimilerinin “Doğu Doğu'dur, Batı da Batı” şeklindeki karşıtlık içeren yaklaşımları yerine, Duralı gerçek

karşıtlığın Doğu-Batı arasında değil, kadim (archaïque) ile çağdaşlık (modernité) arasında olduğunu belirtmektedir.

Atom fiziği ve biyolojideki hızlı gelişmelerle birlikte genetik, organ nakli, kopyalama gibi konuların insan 'ben'inde ve onun maddî-manevî hayatında pek çok ahlâk problemini doğurduğunu ifade eden Duralı, böylesi bir gidişata dur diyebilecek iç fren mesabesindeki inançların, ahlâkın, tevekkülün ve dinî duyarlılığın etkisiz kaldığının altını çizmektedir. Ona göre bugünün en önemli önceliği, bütün insanî özelliklerimizi edindiğimiz ailenin yeniden itibar kazanmasıdır. Çünkü aile sadece kadın ve erkeğin bir araya gelip çocuk yapması değil; aksine inanç, sadakat, iffet ve dil zevki gibi insanî değer ve hasletlerin tâlim edildiği, beşeri insan kılan ve her bireye manevî bir direnç bahşeden yer olmaktadır.

Eserin "Kültür-Medeniyet-Küreselleşme" başlığını taşıyan bölümünde kadim ile modernite karşıtlığı, medeniyet algısı üzerinden incelenmektedir. Duralı'ya göre kültür, bir toplumun ortaya koyduğu maddî-manevî ürünlere denir. Evrensellik insanların ortak kabullerine dayanan değerler bütünü olup din menşelidir. Küreselleşme ise belli bir kültürün kendi özelliğini, iddialarını ve kabullerini doğrudan ya da dolaylı yollardan başkalarına benimsetmesi faaliyeti şeklinde tebellür eder. Gerçekte her toplumun kendi değerlerini taşımak istemesinin normal karşılanması gereğine değinen Duralı, küreselleşmeyi iktisat esaslı olarak kurulan yeniçağ dindışı Batı Avrupa medeniyetinin bir dayatması olarak resmetmektedir. Duralı'nın vurguladığı mühim meselelerden biri de söz konusu medeniyeti, Orta Çağ Hıristiyan medeniyetinin bir devamı olarak okumanın önemli bir hata oluşudur. Çünkü gerçekte bu medeniyet, Hıristiyan medeniyetine baş kaldırma şeklinde zühur etmiş ve kendi varlığını devam ettirebilmek için dinin koyduğu evrensel değerleri kaldırmayı hedeflemiştir. Öyle ki, Luther'in, dini vahiy esaslarına geri götürmek amaçlı çıkışını bile kendi lehine çevirerek aşırı kazanç ihtirasını gemleyen din engelini aşması, laiklik ve positivism ile dini tahtından etmiş olması aynı hususa işaret eder. Bu noktada Duralı, geçmişte var olan medeniyet çerçevemizin ve iddiamızın ortaya konulması, İslâm merkezli bir kul hakkı ve haddini bilmek ilkeleri üzerine inşa edilecek dünya görüşünün insanlığa armağan edilmesini önerir.

Duralı'ya göre modern bilim anlayışının getirdiği sıkıntılardan biri, bilim tarihi boyunca fizik ile metafizik birbirini tamamlayan bilimler iken, Galilei ile başlayan bilim anlayışının insanı sadece fizik-kimya cephesinden inceleyen oluşudur. Bundan dolayıdır ki, metafizik görünümü "can" görmezden gelinmiş, insan inorganik varlıkların yasalarıyla incelenmeye tabi tutul-

muştur. Can, görülmeyen ve fakat etkileri hissedilen bir kudrettir. Bilim ise zaman-mekân koordinatlarında yer almayı incelemeye konu etmez. İşte tam da bu noktada Duralı'nın parmak bastığı bilimsel bir açmaz kendini gösterir: İnsanı canı olan bir varlık olarak kabul edeceksek, onu bilime konu etmeliyiz. Ancak bunun için ya bilimin tarifi değişmeli ya da biyolojiden can kaldırılıp atılmalıdır. Bu açmazın düğümlendiği nokta ise yine mekanik bilim anlayışıdır. Canlı-cansız arasındaki keskin bir ayırım, ilk defa Galilei'nin bilimi "inorganik varlıklar" üzerine inşa etmesiyle başlamıştır. İnsanı ilâhiyata sevk eden canlılık konusu, böylece bilimin araştırma konusu olmaktan çıkarılmıştır. Aynı şekilde bilimde yer alan neden, nasıl, niçin sorularından niçin sorusu bilimden uzaklaştırılmış ve böylece canlılıktaki gayelilik konu dışı bırakılmıştır. Canlı, gayeli bir varlık olunca o, diğer canlılarla pekâlâ duygudaşlık kurabilir. Bu da insan merkezci bir dünya tasavvuru oluşturur. Halbuki yeniçağın dindışı bilim anlayışı mantık ispatından ziyade, deneysel özellik taşıyan tanıtılamayı öne çıkarmış; olayların görünen yönünü bilime konu etmiştir. Böylece bilim, insan merkezci olmaktan çıkıp dünya merkezci hâle gelmiş, kutsal kavramı da yıkıma uğramıştır. Bu açıdan bilimin, makine örneğine göre işleyen inorganik âlemi konu edinin insanı da mekanizmcı bilim anlayışına göre değerlendirilmeye tabi tutması kolay şekilde gerçekleşmiştir.

Duralı'ya göre mekanikçi bilim anlayışının tenkide en çok açık olduğu yönlerinden biri de âlem tasavvuruyla ilgilidir. Öyle ki MÖ 2500'lü yıllarda tahmin edilen Hz. İbrahim ile MÖ 1300'lü yıllarda yaşamış Hz. Musa'nın getirdiği, Batı Asya, Kuzey Afrika, Anadolu ve Avrupa'da ortaya çıkan medeniyetleri bir şekilde etkileyen tek tanrı dini, yeni bir âlem görüşü ve insan-Tanrı ilişkisi getirmiştir. Dairevî zaman anlayışının yerini düz çizgi zaman görüşü, örfün yerini ise ahlâk almıştır. Yeniçağ'ın maddeci Galilei-Dercartes'çı mekanikçilik dünya tasavvuru ise evreni ezelden ebede uzanan maddî mekanik bir süreç olarak okumaktadır. "René Descartes'tan sonra, ruh yahut nefis olayı hepten bir kenara atılıp da yalnızca ölçülüp biçilebilir dünyanın varlığı benimsenince, canlılarda -bunlara elbette beşer dahî dâhildir- fizyolojidesi hiçbir cihet göz önüne alınmaz olmuştur." (s. 117). Buna göre söz konusu bilim anlayışı, insanı sadece fizik yönüyle ele alıp onu bu dünyanın dar kalıplarına hapsedmektedir.

Yeniçağ bilim anlayışının kendine yakın gördüğü eskiçağ Yunan düşüncesi ve kültürü ile İngiliz kültürünün sermayecilik ve sömürgecilik açısından birbirine benzer oluşu, bir diğer ilgi çekici konudur. Eski Yunan'da bilginler (sofistler), Yunan dilini geliştirip onu bilim dili hâline getirmişlerdir. O çağda

tragedya umutsuzluğu, drama ise umudu aşlamış ve bu sanatlar metafizik ve felsefeye zemin hazırlamıştır. Eski Yunan'ın büyük düşünürleri bu zeminde vücut bulmuştur. Bugünün bilim anlayışı ise kendisine sadece fiziği, görünen olayları konu edinin metafiziği dışlıyor olmakla eskiçağ Yunan'ın bilim anlayışından bile kopuktur. Duralı, felsefenin, bilinenin özüne, ötesine ulaşmak ve her bilgiyi tanımlarla temellendirmek istediğini belirtir. Akıl yürütme ise evrensel geçerliliği olan mantık kurallarıyla olur. Onun için anlamlandırma, özneler arasında genel geçer olmalıdır. Aksi hâlde iletişim imkânı kalmaz. İşte bu imkânı araştıran ve temin eden şey metafiziktir. Bu olmadan bilim yapılamaz. Bilim, felsefenin türevidir. Felsefenin doğaya eğilen kısmı fizik, salt kavram çözümlemesi ve araştırmasına yönelik kısmı ise metafiziktir.

Kitapta, modern bilim anlayışının getirdiği sorunlar bir bütünlük içinde tespit ve teşrih edilmeye çalışılmaktadır. Seçilen yazılar da konu bütünlüğünü sağlayıcı niteliktedir. Bununla birlikte üzerinde durulan konularla irtibatlı bazı hususlara yeterince değinilememiştir. Mesela bilim ahlâkı, çevre ve aile gibi atıf yapılan çok önemli konular aslında bilim-felsefe açısından başlı başına incelenmeyi gerektirmektedir. Yine geçmişte inşa ettiğimiz medeniyetimizin kul hakkı ve haddini bilmek gibi iki önemli husustan hareketle adalet üzerine yeniden tesisi gibi mühim bir teklif ileri sürülmekte ve fakat bunun nasıl olması gerektiği konusunda okuyucuya yeterli açıklama yapılmamaktadır. Bununla birlikte çalışma konuya ilgi duyanlar için okunmaya değer niteliktedir.

Ahmet Çapku

Regulating Aversion: Tolerance in the Age of Identity and Empire

Wendy Brown

Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2008. xi + 268 s.

Çağdaş liberal demokrasilerin vurguladığı ve bu vurgularıyla övündükleri en önemli ahlâkî değer olarak "tolerans"ın karşımıza çıktığını gözlemekteyiz. Aydınlanmayla birlikte toleransı keşfeden Batı dünyasında, bu önemli kavramın çerçevesi John Locke'ın 17. yüzyıl sonlarında yapmış olduğu o ünlü tanımlamayla çizilmişti ve bu tanım, pek çok farklı ortamda kabul görmekle birlikte hâlâ tartışılmaya devam etmektedir. Eğer bir grup, dünya görüşü dinî veya dinî olmayan hangi kaynaktan gelirse gelsin, toleransa sa-